

Меңдибаев Н.

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ СОЦИОЛОГИЯСЫ ИЛИМИЙ ДИСЦИПЛИНА КАТАРЫ

Меңдибаев Н.

СОЦИОЛОГИЯ СЕЛА КЫРГЫЗСТАНА КАК НАУЧНАЯ ДИСЦИПЛИНА

N. Mendibaev

VILLAGE OF KYRGYZSTAN SOCIOLOGY AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE

УДК: 316.323

Бул макалада Кыргызстандын агрардык-айыл социологиясын таанып билүү фундаментинин айрым бир өңүттөрү, ошондой эле айылдын бир топ актуалдуу болгон либералдык кайра куруусунун көз карашында жана анын социалдык өнүгүүсүндөгү карама-каршылыктары каралат.

Негизги сөздөр: айыл, айыл социологиясы, жергиликтүү айыл, айылдык топ, айыл калкы, социалдык-айылдык жалпылык, адамдардын турмуш-тиричилиги, айылдык турмуш ыңгайынын социологиясы.

В данной статье рассматриваются лишь отдельные аспекты познавательного фундамента аграрно-сельской социологии Кыргызстана, а также наиболее актуальных в свете либеральных преобразований деревни современных противоречий ее социального развития.

Ключевые слова: село, социология села, сельская местность, сельская община, сельское население, социально-территориальная общность, жизнедеятельность людей, социология сельского образа жизни.

This article discusses only certain aspects of the cognitive foundation of agrarian and rural sociology of Kyrgyzstan, as well as the most relevant in the light of the liberal reforms of the village sovremennyh contradictions of its social development.

Key words: village, sociology of the village, countryside, rural community, rural population, social and territorial community, the livelihoods of people, sociology rural lifestyle.

Айыл агрардык-айыл социологиясынын теоретикалык-методологиялык негиздерин жана ошондой эле прикладдык тажрыйбасын уюштуруучу объективдүү системанын баштапкы пункту болуп эсептелет. Айыл турмушунун социалдык-аймактык системалуулугу жана онтологиялык бүтүндүгү, анын подсистемаларынын өз-ара байланышы, алардын мүнөзү жана шарттары агрардык-айылдык көйгөйлөрүнүн маңызын жана ал тарабынан камтыган карама-каршылыктардын чечимдеринин татаал тармактарын түзөт. Буга өзүнүн көрүнүшүндө дээрлик чексиз болгон жакындоонун арсеналы жана аларды социологиялык таанып билүүнүн каражаттары дал келет. Бул макамда агрардык-социологияны таанып билүү фундаментинин кээ бир өңүттөрүнө, ошондой эле айылдын бир топ актуалдуу болгон либералдык кайра куруусунун көз карашында жана анын социологиялык өнүгүүсүндөгү карама-каршылыктарына токтолобуз.

Айыл социологиясы илимий дисциплина катары илимдин структуралык-институционалдык тармагынын катарына кирет. Социологиялык өңүттө айыл

деген сөздүн маанисинде көп маанидеги түшүнүк камтылып, анын ар бир маанисинде айылдын социалдык-түзүлүштүк мейкиндигинин өзгөчө кесилишин жана ар түрдүү гуманитардык-коом таануу илиминин тилкесин таанып билүүнүн өзгөчө объектилерин мүнөздөйт.

Илимпоз Дальдин түшүнүгү боюнча айыл – өзүнүн чиркөөсү да көрүстөнү да болбогон кичинекей дыйкандардын кыштагы. Бул түшүнүк өзүнүн тар маанисинде алгачкы учурда Орусиянын Европалык бөлүгүнүн орус тилкесинде жайгашкан айылдар аралык административдик-башкаруусу, турмуш-тиричилик, социалдык-инфраструктуралык, маданий, руханий-идеологиялык жана башка тейлөөлөрү болбогон агрардык типтеги калкы аз айылдарды түшүнгөн. Мындай макамда узакка созулган убакыттар бою ошондой абалда болуу менен айыл, байдын короо-жайы, чиркөө, мектеп, старостасы бар жана башка администрациясы бар айылдан айырмаланып турган. Мезгилдин өтүшү менен андай айрымалардын кээ бирлери жоголду, бирок географиялык аталыштарда, жергиликтүү административдик эсепте ал азыркы кезге чейин сакталып калган. XIX-кылымдын ортосунан баштап айыл-кыштак деген ат дыйкандар жайгашкан жерлердин башка типтерине да таралып кетти. Бүгүнкү күндө бул түшүнүк өзүнүн баштапкы аталышын сактап калуу менен шаар жашоосуна карама-каршы болгон, жашоочулары негизинен агрардык (айыл чарба) өндүрүшү жана табигый токой чарбалары менен алектенген ар кандай айыл жерлерине тиешелүү болуп калды [1].

Өзүнүн кенири маанисинде айыл–бул белгилүү бир социомаданий түрдө уюштурулган адамдардын анча чоң эмес топтору дисперстик түрдө жайгашкан атайын система. Алардын турмушу өзүнүн негизинде агрардык өндүрүшү жана калыбына келтирүү (рекреациондук) иш-аракети бар, ошондуктан өзүнө табигый жаратылыш шарттарын камтыйт.

Кенири социологиялык маанисинде айыл деген түшүнүк социалдык-аймактык көз караш боюнча «айыл жергеси» деген мааниге үндөш. Коом таануу илими катары айыл – бул тарыхый жактан шаарга өнөктөш жана уюштуруу жагынан ага карама-каршы болгон ички тарабынан жиктелген (дифференцияланган) коомдун социалдык-аймактык подсистемасы. Адамдардын турмушун уюштурууда социалдык-мейкиндик жаатында топ-топ болуп жайгашкандыгы менен жана анда өзүнүн жашоо чөйрөсүн

түзүүгө жана өзгөчө материалдык-буюмдук уюштурууга караганда анда табигый-географиялык шарттар үстөмдүк кылгандыгы менен шартталып, калктын көпчүлүгү агрардык-азык-түлүк жана калыбына келтирүү иштери менен алектенгендиги менен жана ошондуктан теллургиялык (Жер жана Күн) энергиясынан түздөн-түз пайдалануусу менен айрымаланып турат.

Жогорудагы айылдын маанисинин ар бирин карап чыгууда тигил же бул салыштырмалуу түрдө өз алдынчалыкка ээ болгон, айыл социологиясынын жеке же адистештирилген тармактык социологиялык теориясына объективдүү негиз боло алат, жана социологиялык илимдин иерархиясынын тигил же бул деңгээлинде анын орду белгилүү экендигин шарттайт.

Өзүнүн тар маанисинде айыл жергиликтүү айыл чөйрөсүнүн социологиялык объектисинин курамдык бөлүкчөсү болуп ал айыл общинасынын жеке социологиясына, айылдагы ар бир түтүнгө (подворье), турмуш-тиричиликке, эс алууга, айылдык пландаштыруунун социологиясына, айылкыштак экологиясына ж.б.у.с айылдык мамилелешүүнүн жана тармактык мамилелердин адистештирилген теориясына, социалдык-тарыхый, социоэтнологиялык, социотил таануу планындагы теорияларга карата тармактык болуп эсептелет.

Кененирээк маанисинде айыл деген түшүнүк ар кайсы жерге жайгашкан айылдын тармактык социологиясынын объектиси катары алдыга чыгат жана анын алкагында айылдык социоинфраструктуранын, айылдар аралык тейлөөнүн, жергиликтүү жайланышкан системанын, социогеографиялык классификациянын жеке жана адистештирилген социологиялык теориялары бөлүнүп чыгат.

Алардын арасынан өзгөчөлөнгөндөр:

а) айыл калкынын жашоосунун географиялык жана жаратылыштык-климаттык шарттарынын комплекси;

б) биринчи комплекстин базасында түзүлгөн жана турмуш-тиричиликтин материалдык буюмдук комплекси (анын ичинен поселениялык инфраструктурасы жана расселениелик структурасы), айыл калкынын эмгеги жана эс алуусу;

в) социалдык-экономикалык (чарбалык), саясий экономикалык жана социалдык-саясий шарттар (социалдык институттар) айыл калкынын жашоо тиричилиги жана көбөйүүсү;

г) жогоруда айтылгандарга негизделген жана акырында аныкталган, тарыхый мурасталып алынган жана турмуштун объективдүү шарттары менен колдоого алынган, жана ошондой эле жашап жаткан муун тарабынан түзүлгөн жана жаныланган социалдык-маданий баалуулуктар, ички руханий дүйнө, көз караштар, калктардын биргелешип жашоосунун этникалык нормалары.

Бул комплекстер айыл калкын социалдык-аймактык жалпылуулукка уюштуруунун түпкүлүгүндө турат. Алар анын социалдык түзүлүшүндө жана жашоо таризинде өзүнүн акыркы чогултулган

түшүнүгүн билдирет, айыл калкынын социалдык жана руханий потенциалын аныктайт, айылдын социалдык маңызынын субъективдүү ишке ашырылышын, анын жаңыланып туруусун аныктайт.

Аталган комплекстердин биринчиси адамдардын жашоосунун табигый экологиясын көрсөтөт; экинчиси – алардын иш-аракетин табигый экологияга кайра куруунун натыйжасы; үчүнчүсү анын цивилизациялык, формациялык жана саясий эмес шарттарынын бул иш аракеттердин жараянындагы алардын өз-ара байланышы; төртүнчүсү- бул шарттардын диалектикалык өз-ара байланышынан келип чыккан айыл жалпылыгынын иш-аракетинин, өнүгүүсүнүн жана калыбына келтирүүнүн субъективдүү социомаданий өбөлгөсү.

Изилдөөчүлөр белгилегендей, “көп өлкөлөрдүн агрардык саясаты бүгүнкү күндө өндүрүштү өркүндөтүүгө гана эмес, ошондой эле айыл аймактарын ар тараптан жана туруктуу өнүктүрүү үчүн шарт түзүүгө багытталууда, мындан бир нече жыл мурда алар өндүрүштүк жана экономикалык аспектилерде гана каралып келген” [2]. Мында аймактык уникалдуулук же өзгөчөлүктөр агрардык тармактын көп функционалдык мүнөзүн эске алуучу туруктуулук концепциясында маанилүү орундардын бирин ээлейт. Айыл аймактарын социалдык бүтүндүк катары карап, материалдык жана руханий компоненттердин бирдигинде аларды айыл аймактарынын социомаданий уникалдуулугунун негизинде өркүндөтүүнүн негизги багыттарын аныктоодо башкы ролду ойногон айылдын социомаданий келбети анын негизинде калыптанат.

Айыл – калк жашаган өзгөчөлүгү бар категория, сонку ондогон жылдардын ичинде социологдор ага кайрылып келе жатышат. Айылдын социологиясы өзүнүн калыптануу жана өнүгүү жараянына ээ, эгерде анын өнүгүшүнө кыскача токтоло турган болсок, чет өлкөлүк социологиялык акыл ойдо айыл социологиясынын башталышы белгилүү социолог Р. Парктын ысмы менен байланышкан. Илимпоз айыл калкын иликтөөгө тикеден-тике киришпегени менен, бул байланыш социалдык экологияда ХХ кылымдын 20-жылдарындагы багыт менен байланышкан (Чикаго мектеби) десек болот. Ушул изилдөөлөрдүн чегинде кийинчерээк айыл социологиясы деген багыт пайда болгон. Ошентип, Р.Парк айыл аймактарынын көйгөйлөрүнө жакындап келген. Айылдарды изилдөөчү А. А. Хагуров “Чикаго мектебинин эмгектеринде социалдык экологиянын калыптанышы илимий билимдин бүткүл тутумунда биримдикке жетишүү менен даңкы чыкты” деп белгилеген [3]. Ушул схемага таяна турган болсок, экологиялык тартип баардык коомдук мамилелердин табигый базасы, коомдун өнүгүшүнүн жана жашап турушунун таяныч шарты болуп эсептелет.

Айыл (агрардык) социологиянын өнүгүшү Колумбия университетинин окумуштуу-социологдорунун – культурализм өкүлдөрүнүн (1930–1950-ж.ж.) эмгектеринде да улантылган. Бул социологдордун концепциясына ылайык, жашоо мүнөзүн

аныктоодо аймак (айыл, шаар) таяныч катары эсептелбейт, бул жерде калыптанган маданият жеке адамдарга жүрүш-туруш моделин берип, таяныч катары эсептелет. Ал бир эле учурда коомдун интеграциясын жана жашап туруусун шарттайт.

Жергиликтүү коомдоштуктарды, - калктуу майда конуштарды – айыл кыштактарды жана майда шаарларды иликтөөдө культуралисттик мамиле өзгөчө чоң натыйжа берди. Бул өңдүү алгачкы ири изилдөө эмгеги катары Роберт жана Элен Линктин “Мидл таун. Америка маданиятын иликтөө” (1929) эмгеги кирет [4].

Агрардык социологиянын калыптанышы XIX кылымдын экинчи жарымында, жалпысынан алганда советтик социологиянын жаралуу жана калыптануу жараянынын чегинде өттү. Бирок айылдын советтик социологиясынын башталышы чет өлкөлүк социологиялык акыл ойго салыштырганда алда канча эрте болуп өткөн. Айыл жамааты жөнүндө идеялары агрардык социологиянын негизин түзгөн К. Д. Кавелин Россияда анын баштоочусу болуп саналат. Россияда айыл социологиясынын экинчи этабы XX кылымдын 20–80-жылдарына туура келет жана кийинки жылдары социалдык жалпылык жана айылдыктардын жашоо мүнөзү сыяктуу илимий изилдөөлөр пайда болуп жана өнүгө баштайт [5].

Айылды изилдөөчүлөрдүн чоң тобунун арасынан баарыдан мурда Ю.В. Арутюнянды, Т.И. Заславскаяны, Р.В. Рыфкинаны, В.И. Староверовту атап кетүү зарыл. Окумуштуулардын Саратов мектеби айыл социология тармагын өнүктүрүүдө өзгөчө мааниге ээ (П. П. Великий, В. Г. Виноградский, В. А. Зубков, В. Б. Островский, В. Б. Самсонов ж. б.).

XX кылымдын 80-жылдарынын акырынан айыл социологиясынын өнүгүшүндөгү азыркы (үчүнчү) этап башталат жана ал социалдык өзгөрүүлөр менен байланышкан, бул кыйла даражада айылдыктардын жашоо мүнөзүн жана ыңгайын өзгөртүп жиберди.

Кыргызстанда айыл социологиясы өзүнүн өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө ээ, анткени республикада айыл калкы жана айылда жашоо мүнөзү басымдуулук кылат. Айыл социологиясы жагынан республикадагы ири окумуштуу К. Исаевдин берген баасына караганда “Кыргыз Республикасында айыл социологиясынын абалы бири-бирине карама-каршы багытта аракеттенген эки фактор менен аныкталып келди жана аныкталып жатат. Бир жагынан, азыркы коом айыл менен бөтөнчө күчтүү чырмалышкан, “айылдын тамыры” тереңде жатат. Экинчи жагынан айыл көйгөйлөрүн артка сүргөн бир нече себептер бар. Бул окумуштуулардын айыл-кыштактарга кызыгуусун аныктап турат. Айыл-кыштактардын шаардан обочо болушу, айыл чөйрөсүнүн азыраак ыңгайланышы, сурамжылоонун стандарттуу ыкмалары менен иликтөө жүргүзүүгө айыл калкынын окчун турушу өз таасирин тийгизет. Ошондой эле тарыхтын тигил же бул мезгилдеринде мамлекеттин агрардык саясатынын мүнөзүнө айыл жерин изилдөөнүн көз каранды экендигин эске албай коюуга да болбойт”

[6]. Айылдын социологиясы республикалык масштабда алганда социологиялык билимдин тармагы катары К. Исаевдин фундаменталдуу эмгектеринде, ошондой эле азыркы социологдор Р.Б.Салморбекованын, А. А. Айтбаевдин, В. Жалсанованын, С.С. Нурованын, Н.А. Өмүралиевдин, Т.Шайдуллаеванын, А. Шайылдаеванын, Б.Малтабаровдун, С.Б.Сыргабаевдин, Т.Ж. Эркинбековдун ж.б. эмгектеринде чагылдырылган. Саналып өткөн окумуштуулар айылдын турмушунун ар түрдүү тарабын: социалдык-экономикалык мүнөздөмөсүн жана айыл элинин жашоо сапатын, айыл жамаатынын руханий дүйнөсүн, этностор аралык факторлорду ж. б. маселелерди изилдешкен.

Айылдын өнүгүү даражасы, анын динамикасы, ал динамиканын мүнөзү жана иш-аракети, режими. Бул социалдык-аймактык жалпылуулуктун бир же эки базалык комплекси менен эмес, алардын бардык жыйындысы, бул комплекстин составдык элементтеринин аз-ара таасиринин сандык-сапаттык социалдык калыбына келтирүүнүн багыттуулугу жана натыйжалулугунун абалы менен аныкталат.

Айылдын объективдүү негизинин теңсиздиги жаратылыштык-географиялык шарттарына, материалдык-буюмдук комплекстин жасалма түрдө уюштурулушуна, иштеп чыгуулардын даражаларынын ар түрдүүлүгүнө жана кайра өзгөртүп жаратмандуулук иш-аракетинин технологиясын өздөштүрүүгө, субъективдүү, баарынан мурда, цивилизациялык жана калктын жашоо тиричилигинин социалдык-саясий шарттарынын спецификасына, айыл жергесинин жана айылдардын этникалык абалынын жана социалдык-экономикалык типтеринин ар түрдүүлүгүнө, темптердин ар түрдүүлүгүнө, ал тургай алардын өнүгүүсүнүн багыттарынын ар башкачалыгына, анын социалдык формаларынын өзгөчөлүгүнө жараша ар түрдүү райондордо жана өлкөлөрдө ар башкача болот.

Өзүнүн мүнөзү боюнча айыл социологиясы теориялык жана прикладдык билимди камтыйт. Теориялык аспектиде ал жетишээрлик жалпы социологиялык теоретикалык-усулдук фундаментке негизделген билимдин системасы болуп эсептелет. Анын негизинде бир тарабынан социалдык таанып билүүнүн жалпы жана спецификалык теориясы жана методологиясы; экинчиден социалдык мейкиндикти, формациялык стадиянын цивилизациялык генезиси, коомду ж.б. уюштуруунун теориясы жана методологиясы жатат. Ошону менен бирге айыл коомдун метатеориясынын баштапкы компоненттеринин негизилеринин бири жана анын социалдык түзүлүшүнүн жалпы жана көрүнүктүү теориясы болуп эсептелет. Анын ичинде социалдык-экономикалык, социалдык-аймактык, жашоо таризинин теориясы да бар. Коомдун метатеориясынын баштапкы компоненттеринин бири катары айыл социологиясынын айыл бутакчасынын көптөгөн башка тармактарынын теоретико-методологиялык негизин камсыздайт жана айыл социологиясынын социалдык мейкиндигинин предмети жана изилдөөнүн максаттары менен

объективдүү түрдө дал келет же дээрлик дал келет. Ошону менен бирге салыштырмалуу түрдө алынган тармактык социологияны таануунун да жетишээрлик системасы катары айыл социологиясы мурда айтылган же социологиялык дисциплиналардын институционалдык фундаменти гана эмес, ал тургай жер реформасынын социологиясы, табийгат жана жерди пайдалануу социологиясынын фундаменти да боло алат.

Жыйынтыгында айыл социологиясы айыл миграциясынын, айылдык жашоо таризинин, көңүлдүн борбору жер маселеси болгон агрардык-дыйканчылык маселелеринин социологиясы сыяктуу адистештирилген социологиялык теорияларга да мүмкүнчүлүк ачып берет.

Адабияттар:

1. Староверов В.И. История и теория социологического анализа Российской агросферы. Москва. 2009. с 81
2. Подгорбунских П.Е., Головина С.Г. Алгоритм мониторинга устойчивого развития сельских территорий . Аграрный вестник Урала. - 2012. - №5 (97). - с.80.
3. Хагуров А.А. От социологии села к социофилософии жизни в 21 веке. // Вестник ЮРГТУ (НПИ). - 2012. - №6. - с.260.
4. Мендибаев Н. Айыл антропосоциеталдык бүтүндүк катары өзгөрүлмөлүү коомдо. Монография. Бишкек. 2014. с. 61
5. Рывкина Р.В. Социология села // Социология в России. 2-е изд.-М.,1998. с.160.
6. Исаев К. Кыргыз таануу маселелери. Илимий-публицистикалык макалалар жыйнагы. Бишкек. 2013.с.134
7. Мендибаев Н. Азыркы Кыргызстан айылдарынын социеталдык бүтүндүк катары айрым жараяндары. Известия Вузов. №2. 2015. с 175-179

Рецензент: д.социол.н., Исаев К.И.